

ЗА ЖЕНИТЕ В ИСТОРИЯТА — БЪЛГАРО-МАКЕДОНСКИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПАРАЛЕЛИ

Виолета Стойчева

FOR WOMEN IN HISTORY — BULGARIAN-MACEDONIAN EDUCATIONAL PARALLELS

Violeta Stoycheva

Abstract: *This text concentrates over the two „generations“ of women history in bulgarian and macedonian history textbooks, published between 2004–2018 year. The review made in both countries aims to outline the common education frames in the school history. Through the content methodology analysis, organized based on the criteria of images and people names, are systematized quantity data on which are based common elements and specifics when introducing females in the textbooks. Through the prism of the gender equality presentation you can discover some of the poles of the „hidden“ school programs and their possibilities for destrying the gener stereotypes through younger generation.*

Keywords: *women's history, textbooks, curricula, content analysis, visual sources, historical persons, male and female names.*

В продължение на столетия историята е особено „мъжко пространство“, затова и в училищните учебници жените или липсват, или са изключения. Този факт проблематизира учебната книга като надежден канал за получаване на информация за организацията и развитието на обществото, за социалните роли на двата пола, за събитията и личностите, които се вплитат в мрежата на историческата ни памет и се възприемат като важни за света и времето, в което живеем.

Променя ли се отношението към жените в историята при „пренаписванията“ на учебниците в непрекъснатия процес на модернизация на училищното образование през последните десетилетия? Можем ли да търсим общи подходи за равнопоставено представяне на двата пола в хода на реформите, провеждани в България и Македония? Частичен отговор на тези и други въпроси се опитваме да открием в прочита на училищните учебници по история (5.–7. клас) в двете страни, които са обект на настоящото изследване. С цел да се осигури обща рамка с македонските учебници, при сравнението са използвани учебни книги, издадени в периода 2004–2018 г. Текстът не претендира за изчерпателност, тъй като не разполагаме с всички действащи македонски учебници. Общият списък на изследваните издания е представен на фиг. 1. и фиг. 2.

БЪЛГАРИЯ – УЧИЛИЩНИ УЧЕБНИЦИ ПО ИСТОРИЯ (2006 – 2008)

1. Гаврилова, Р. и кол. История и цивилизация за 5. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2006, 116 с.
2. Ангелов, П. и кол., История и цивилизация за 5. клас. София: „Прозорец“, 2006.
3. Мутафчиева и кол. История и цивилизация за 5. клас. София: ИК „Анубис“, 2006, 144 с.

1. Кушева, Р. и кол., История и цивилизация за 6. клас. София: „Аз Буки – Просвета“ ЕООД, 2007, 184 с.
2. Гаврилова, Р. и кол., История и цивилизация за 6. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2007.
3. Косев, К. и кол. История и цивилизация за 6. клас. София: ИК „Анубис“, 2007, 192 с.

1. Бошнаков, К. и кол. История и цивилизация за 7. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2006, 192 с.
2. Арнаудов, В. и кол., История и цивилизация за 7. клас. София: „Булвест 2000“ АД, 2006, 192 с.
3. Попов, А. и кол. История и цивилизация за 7. клас. София: ИК „Анубис“, 2008, 168 с.

„НОВОТО ПОКОЛЕНИЕ“ УЧЕБНИЦИ (2016 – 2018)

1. Леков, Т. и кол. История и цивилизации за 5. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2016, 142 с.
2. Арнаудов, В. и кол. История и цивилизации за 5. клас. София: Булвест 2000, 2016, 156 с.
3. Матанов, Хр. и кол. История и цивилизации за 5. клас. София: Клет България, Анубис, 2016, 178 с.

1. Павлов, Пл. и кол. История и цивилизации за 6. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2017, 142 с.
2. Арнаудов, В. и кол., История и цивилизации за 6. клас. София: Клет България, Булвест 2000, 2017, 172 с.
3. Матанов, Хр. и кол. История и цивилизации за 6. клас. София: Клет България, Анубис, 2017, 138 с.

1. Гаврилова, Р. и кол. История и цивилизации за 7. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2018, 178 с.
2. Якимов, Г. и кол. История и цивилизации за 7. клас. София: Клет България, Булвест 2000, 2018, 208 с.
3. Матанов, Хр. и кол. История и цивилизации за 7. клас. София: Клет България, Анубис, 2018, 130 с.

Фиг. 1.

Какво е мястото на учебния предмет „История“ в организацията на основното образование в двете страни?

Основното образование в нашата страна, което става задължително през 20-те години на XX век¹, според Закона за народната просвета от 1991 г. е осемгодиш-

¹ Основното образование в България става задължително през 1921 г., когато министър Стоян Омарчевски иницира приемането на нов закон, с който се променя структурата на създадената след Освобождението образователна система.



Фиг. 2.

но [Закон за народната просвета 1991, с. 7] и преминава през два етапа: начален (1.–4. клас) и прогимназиален (5.–8. клас) [Закон за степента на образование..., 1999, с. 7]. С промените, воведени од новиот Закон за предучилишното и училишното образование², основното образование става седемгодишно, но запазува сѐшестествуващата внатрешна организација на два етапа. Системниот курс по историја започва од 5. клас и се изучава со хорариум 2 часа седмично през трите години на прогимназиалниот етап (5.–7. клас). Названието на предметот „Историја и цивилизација“, воведено през 90-те години на XX в., во новиот закон е променено на „Историја и цивилизации“. Впреки липсата на коментар од страна на институциите, ангажирани со законодавните промени, логични објаснувања можат да се търсят во изходните методолошки позиции и акцентот врху цивилизациониот пристап во историчкото познавање. Во началниот етап на образование учениците добиваат

² Законот за предучилишното и училишното образование (ЗПУО) е приет през месец октомври 2015 г. и влеза во сила од 1 август 2016 г.

знания за родния край, за значими личности от историята на България и за паметници на културно-историческото наследство чрез учебния предмет „Човекът и обществото“³, който има интегративен характер [Наредба № 4, 2015, с. 3, 60–62]. С новата документация са направени важни промени в организацията на учебното му съдържание, което съчетава историческа и географска част. Промените за раздела „История“ се отнасят до обхвата на учебното съдържание по класове и организацията чрез хронологично-прогресивния принцип. Според новите учебни програми, в 3. клас се изучават фрагменти от Българското средновековие и Възраждането (до Освобождението), а следващият хронологически отрязък от време, който е по-кратък, но наситен със събития (периодите от Освобождението до наши дни), се преподава в 4. клас [вж. **Учебни програми**, 2017, pass]. По този начин в рамките на две последователни години учениците се запознават с основни факти от родната история и се формира „чувство за национална принадлежност в социалния контекст на етническо разнообразие и толерантни взаимоотношения между българските граждани“ [Наредба № 5, 2015, с. 60].

Процесите на модернизация в образованието на съседна Македония имат за резултат въвеждане през 2004 г. на деветгодишен курс на основно образование (1.–9. клас) [Тасевска, А. 2015, с. 3, 5]. Според чл. 8 (1) на новия Закон за основно образование⁴, в организацията на обучението се разграничават 3 възпитателно-образователни периода: 1.–3. клас (6–9 години), 4.–6. клас (9–12 години) и 7.–9. клас (12–15 години). Според чл. 30 на Закона („Наставен план и наставни програми“), основните нормативни документи се разработват на основата на утвърдена от министъра на образованието Концепция за основно образование и възпитание. Основна роля при тяхната подготовка играе Бюрото за развитие на образованието. По негово предложение през 2004 г. са приети програмите по история за 5.–8. клас (през 2005 г. са утвърдени програмите за средното образование). И след въвеждането на деветлетката, обаче, в периода 2012/2013 до учебната 2015/2016 г. тази документация продължава да се прилага за обучението по история в 6.–9. клас [Журуков, И. 2019, с. 164] с незначителни корекции. За разлика от България, през всички години от 1. до 5. клас в Македония се изучава учебният предмет „Общество“. Той е въведен с промените през 2007 г. Системните курсове по история и по география започват от 6. и продължават до 9. клас [Наставен план, 2019/2020, pass].

Прегледът на водещите нормативни документи на двете страни показва, че образователните системи имат видимо различни, макар и сходни по своята същност елементи както по отношение на набора от задължителни учебни предмети, свързани с историческото познание, така и спрямо продължителността на тяхното изучаване и относителната им тежест в сравнение с останалите. Данните в таблица 1. открояват спецификата в организацията и преподаването на знания за миналото в основното образование на двете държави.

³ Съзнателно не са коментирани другите два предмета – „Роден край“ и „Околен свят“, тъй като те не присъстват в групата „Обществени науки“.

⁴ Новият Закон за основното образование в Република Северна Македония е приет на 30 юли 2019 г. и влиза в сила от 5 август 2019 г. Чл. 8 регламентира характера и вътрешната организация на основното образование [Сл. весник на РСМакедонија, бр. 161/2019 од 5 август 2019, с. 4].

Таблица 1.

Обучение по история в основното образование на България и Македония

ДЪРЖАВА	КЛАСОВЕ				ЧАСОВЕ ПО УЧЕБЕН ПЛАН													
	1		2		3		4		5		6		7		8		9	
УЧЕБЕН ПРЕДМЕТ	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г	с	г
България									системен курс по история									
Човекът и обществото					2	64	1	34										
История и цивилизации	-	-	-	-					2	68	2	68	2	72	гимназиален етап (първи)			
Македония									системен курс по история									
Общество	1	36	1	36	1	36	2	72	2	72	-	-	-	-				
История	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	72	2	72	2	72	2	72

Забележка: Броят на часовете по учебен план е указан седмично (с) и годишно (г).

Както се вижда от данните в таблицата, налице е разлика в продължителността и обхвата по класове на изучаването на историята в двете страни. Различните структурни модели предопределят формалното несъответствие в организацията на обучението по история и затрудняват възможностите за синхронно разглеждане на учебниците по предмета. По тази причина в изследването са включени две поколения учебни книги, издавани в двете държави в периода 2004–2018 г. (вж. Фиг. 1. и 2.).

Какво показва сравнителният преглед на учебните програми?

Учебните програми са официален държавен документ, който регламентира целите на обучението, обхвата и структурата на учебното съдържание за съответния предмет и клас, както и очакваните резултати [Наредба № 5, 2015, с. 4]. Програмите задават методологическата основа, модела на обучение, те са „концептуална рамка, която на свой ред определя облика на създаваните учебници“ [Кушева, Р. 2006, 75]. Ето защо е важно да „надникнем“ през тази „рамка“ на параметрите за преподаване на знанията за миналото в двете страни.

Прегледът на програмите по история в двете държави показва, че учебното съдържание по история се разполага върху елементи на хронологично-прогресивния принцип (от праисторията към съвременността) в съчетание с тематичния и синхронния подход. Новата документация у нас запазва за националната история два концентъра – в 7. клас (XVIII – XXI век) и пълен курс по история на България в края на задължителното образование (10. клас).

Акцентът върху тематичния принцип при конструирането на учебните програми в Македония за сметка на концентрично-хронологичния е сред първите промени, направени още през 1991/1992 г. и разширени с реформите, които започват през 2000 г. [Чепреганов, Т., С. Николова 2015, с. 5–7]. Македонските учебни програми за основно образование от 2004 и 2008 г., подобно на българските, ориентират целите на обучението по история към връзката между изучаването на миналото и разбирането на настоящето, към познаване на достиженията на цивилизациите и възпитаване на младите поколения в духа на гражданските ценности и демокрацията [Јуруков, И. 2019, с. 5; Кушева, Р. 2006, с. 56, 63]. Като концентриран списък от планирани резултати учебните програми, и по-конкретно – българските, задават не само определени претенции към компонентите на учебниците, но и към технологиите на обучение с оглед развиването на умения и компетентности, необходими за живота през XXI век.

Друга значима характеристика на програмите по история е свързана със съчетанието между подходите и теоретичната понятийна мрежа, с която се оперира при представяне на учебното съдържание. Именно то служи като маркер за образователните политики на държавата, за мисията на съответната учебна дисциплина, за обществените преноси на култура и съзнание върху идващите поколения.

При коментара на концептуалните основи на програмите по история е важно да се посочат и основните „оси“ за представяне на учебното съдържание. Една от съществените промени в македонската документация е свързана с отпадането на „югославската рамка“ и „преформатирането“ на 3-те равнища в представянето на знанията за миналото по веригата: *световна – регионална (балканска) – национална история*. За отделните класове те имат различно процентно съотношение, което рефлектира структурирането на учебниците и съдържанието на отделните урочни единици.

Новите учебни програми у нас също държат сметка за отношенията *локална – регионална – световна история*. Освен линейно, те организират учебното съдържание и тематично. Основните акценти, независимо от формулировката, визират: държавността, обществото и всекидневния живот, културното наследство и религията. Допълнителните вътрешни разграничения създават условия за по-добър баланс между политическа – стопанска – социална и културна история, което по наше мнение способства за хармонизация между програми и учебници при подбора на съдържанието и разширява утвърдената вече традиция за представяне на миналото като многопластово, многоизмерно и отворено за интерпретации.

Какво е мястото на историята на жените в учебната документация?

Детайлният джендър прочит на нормативните документи позволява за Македония да бъдат открити малки, но все пак важни промени, свързани с историята на жените. Сравнението между учебната програма от 2004 г. за 5. клас и учебната програма за 6. клас от 2008 г. показва съществена разлика на ниво цели. Във втората програма във всички раздели ясно е формулирано, че познаването на начина на живот на хората включва мястото на жената, образованието на децата, заниманията, облеклото, храната и медицинските услуги. Т.е. в едно изречение са изброени маркерите на „отварянето“ на историческия разказ извън коловозите на политическата история.

В раздела „Речните цивилизации на Древния Изток“ конкретно е посочен образът на Клеопатра, а сред дидактическите средства е включен документалният филм „Нефертити“ [Наставни програми за VI отделение, 2008, с. 186 и сл.]. Както се вижда от данните в таблица 2., в македонската учебна програма за 6 клас е направен по-подходящ избор на женските имена в сравнение с новата българска програма за 5. клас. За сравнение – в предходната програма за 6. клас от 2004 г. единственото женско име е на Шехерзада, спомената към препоръчаните източници. В учебната програма за 7. клас (понастоящем – 8. клас) е отделено внимание само на личността на Екатерина Велика, макар че в съдържателните акценти е подчертана необходимостта учениците да знаят за борбата на жените за политически права [Наставна програма за VII отделение, 2004, с. 7]. В учебната програма за 8. клас (понастоящем – 9. клас) от 2004 г. са посочени само 5 имена на личности – мъже, въпреки че в графата за дейности присъства задача за изработване на кратки биографични справки за по-известните македонски личности между двете световни войни, както и за известни личности в света, Европа и Балканите след Втората световна война [Наставна програма за VIII отделение, 2004, с. 17, 33], а в темата за Албания (1944–1990) от раздела „Светът, Европа и балканските земи след Втората световна война“ в графата за дейности е предвидено изработване на Т-таблица или VENN-диаграма за „мястото и положението на жената (в патриархалното семейство и на еманципираната жена в едно съвременно семейство)“ [Наставна програма за VIII отделение, 2004, с. 35]. Предвидена е проектна работа, свързана със семейството на учениците и събиране на устни свидетелства, които също имат отношение към историята на жените. Като цяло, обаче, в учебната документация по история липсва система от конкретни съдържателни акценти и дейности, свързани с ролята на жената. Държим да отбележим, че данните в таблица 2. относно македонските учебни програми от 2004 г. със сигурност могат да бъдат допълнени с последващи издания, с които за съжаление не разполагаме.

Основание за това дава фактът, че в достъпната програма за 8. клас за деца с увреден слух, която е от 2004 г., но е препотвърждавана от образователното министерство до 2014 г., броят на личностите е значително по-голям. В списъка с имена на личности са посочени приблизително 130 имена на мъже и 4 на жени – Екатерина Велика, Мария Склодовска Кюри, баба Неделя Караиванова и на Станислава Караиванова (в раздела „Македония от края на XVIII век до края на Първата световна война“) [Наставна програма за VIII отделение, 2014, с. 8, 10, 24], а в набора от основни понятия присъства терминът „женско движение“.

За съжаление, в новите български учебни програми за 6. и 7. клас имената на жени също липсват (таблица 2.). Като очакван резултат за 6. клас по тема 3.2. „Общество и всекидневен живот“ е записано, че ученикът „представя по зададени показатели ролята на мъжа и жената в обществото“ [Учебна програма, 5. клас, с. 5, pass]. Последното позоваване показва, че мястото на жените най-често следва да се търси индиректно в промените във всекидневието, в отношенията в семейството, в разпределението на труда и ролята на социалните групи.

Въпреки липсата на специално внимание към „нежния пол“ в новата българска учебна документация за прогимназиалния етап на образование, не бива да се игнорира натрупаният опит за прилагане на джандър подход от страна на авторските колективи от предходните „поколения“ учебници. В тази посока важен

Таблица 2.

Контент анализ на учебните програми⁵ на база личности (по пол)

Клас	България		Македония	
	Мъже	Жени	Мъже	Жени
5	Озирис, Ра, Анупис, Мардук, Прометей, Херакъл, Ахил, Одисей, Орфей, Ромул и Рем, Хамурапи, Ликург, Солон, Перикъл, Александър Велики, Юлий Цезар, Октавиан Август, Траян, Константин Велики	Вилендорфската Венера, Изида, Ищар, Евридика	Омир, Филип II Александар III Македонски, Ханибал, браќа Грах, Спартак, Исус Христос, св. Апостол Павле	Не са споменати
6	Юстиниан I, Аспарух, Тервел, Карл Велики, Крум, Борис I, Симеон, Самуил, св. Кирил и св. Методий, Уилям I Завоевателя, Калоян, Иван Асен II, Иван Александър, Патриарх Евтимий		Одисей, Филип II Александар III Македонски, Демостен Ханибал, браќата Грах	Клеопатра, Теута, Нефертити, Олимпия
6			Карл Велики, Юстиниан, св. Кирил и св. Методий, св. Климент, св. Наум, св. Йован Бигорски, цар Самуил, П. Делян, Георги Войтех, Добромир Хриз, Стрез, Алексий Слав, Йован и Константин Драгаш, крал Марко, Скендербег, Карпош, Гон Кастриоти и Герѓ Арианги, Љубен Лапе, Тосканели, Лек Дукагини (сред источниците)	Шехерзада (сред источниците)
7	Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Георги С. Раковски, Васил Левски,		Наполеон Бонапарт, Петър Велики, Карагеорги	Екатерина Велика Като автор на „Чичо

⁵ Маркираните години се отнасят до утврждаването на съответната учебна програма от Министерта на образованието и науката. Новите програми поетапно влизат в сила от учебната 2015/ 2016 г. Учебните програми в Република Северна Македония за 7. и 8. клас от 2004 г. все още се използват, но за 8. и 9. клас. У нас след приемот на новия ЗПУО са разработени нови учебни програми, по които в периода 2015–2019 г. са създадени нови учебници за прогимназиален и први гимназиален етап.

	Христо Ботев, Любен Каравелов, Добри Чинтулов, Иван Вазов, Стефан Стамболов, Константин Стоилов	2017	Петрович, Хр. Ботев, П. Негош, Н. Фрашери, принц Види, Дим. поп Георгиев Беровски, Гоце Делчев, Д. Груев, П. Попарсов, Пере Тошев, Гьорче Петров, Я. Сандански, Н. Карев, Дим. Чуповски, Кръсте П. Мисирков	Томовата колиба ⁴⁴ е спомената М. Б. Стоу	2004
8			Мусолини, Хитлер, Кемал М. Ататюрк, Коста Рацин		2004
9					

фактор (валиден за България със сигурност) е свободата, която имат авторите при създаването на съвременните учебни книги по история.

Известна разлика в македонските нормативни документи в сравнение с България откриваме в Концепцията за училищните учебници по история, където е поставен акцент върху равнопоставеното представяне на различните етнически общности и конкретно е посочено, че в съдържанието трябва да се покаже мястото и ролята на жената в обществото през различните исторически периоди [**Концепция** за изработка на учебник, 2010, с. 45].

Разбира се, в набора от критерии за оценка на училищните учебници в България също присъстват изисквания за толерантност и недискриминация, които са част от Наредбата за познавателните книжки, учебниците и учебните помагала. Например:

- да не съдържат текстове, които допускат дискриминация, основана на пол, раса, народност, етническа принадлежност, религия, образование, увреждане, произход, убеждения, обществено положение и имуществено състояние...;
- да осигуряват условия за представяне на единството в човешкото многообразие и за толерантно отношение към различието [**Наредба № 6**, 2015 г., с. 3, 6; вж. също **Симеонова, Ю.** 2016, с. 31, 34]

Как дискурсът на учебниците проектира историята на жените?

Изискването за съответствие между учебните програми и съдържанието на учебниците [**Наредба № 6**, 2015 г., с. 5], задава отправните маркери за коментар на джендър дискурса на учебното съдържание. В случая като сравнителен концепт използваме оценката на Красимира Даскалова, която нарича жените „скритите за историята социални актьори“ [**Даскалова, Кр.** 2002, pass] или „онези, които нямат право на история“ (използвайки израза на Люсиен Февр) [**Даскалова, Кр.** 2004, с. 132]. Според изследователката, те присъстват по-слабо в епохата на Новото време в сравнение с по-ранните периоди на историята. Тъй като разглеждаме само учебниците за прогимназиалния етап (5.–7. клас), примерите за България

са върху учебните книги на трите издателства⁶, утвърдени в официалния списък на МОН до 2015 г. – „Просвета“, „Булвест 2000“ и „Анубис“. По обективни или субективни причини те запазват лидерските си позиции и при направения от учителите избор на нови учебници след 2016 г.

Таблица 3.

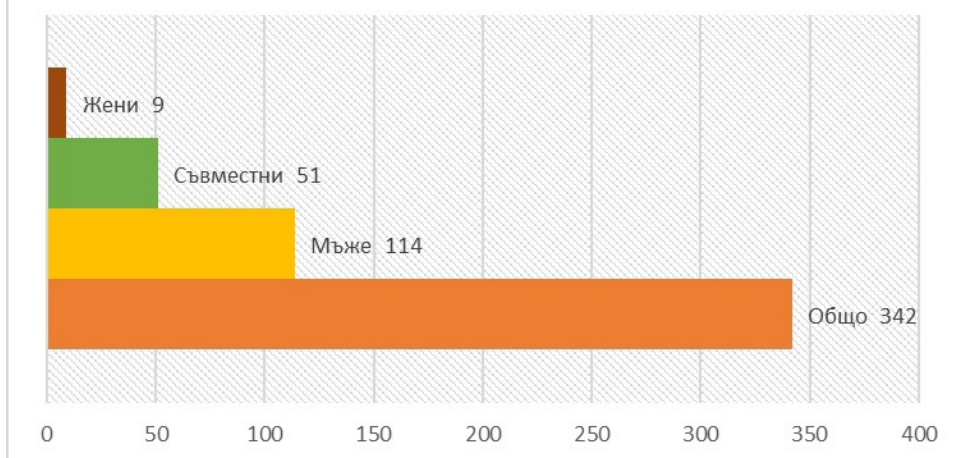
**Контент анализ на учебниците по история и цивилизация (2006–2008)
по показател „изображения“**

Класове Издательства	5. клас	6. клас	7. клас
	Просвета – София, 2006	Аз Буки – Просвета, 2007	Булвест 2000, 2008
Критерии			
Страници	116	184	192
Структурно-съдържателни акценти	I. България – огнище на древни цивилизации II. Българската средновековна държава VII–началото на XI в. III. Българската държава и общество през XI–XIV в. IV. Българските земи под османска власт през XV–XVII в.	I. Българското Възраждане II. Политическото развитие на България от Освобождението до средата на XX век III. Българската икономика, общество и култура до средата на XX в. IV. Българската държава и общество през втората половина на XX–началото на XXI в.	I. Праистория II. Първите цивилизации III. Древна Елада IV. Древна Тракия V. Елинистическият свят VI. Древният Рим
Изображения (общ брой)	342 (+13 от раздели) I. – 62; II. – 87; III. – 101; IV. 79	401 (+25 от раздели) I. – 143; II. – 80; III. – 68; IV. – 85	525 (+от раздели) I. – 38; II. – 138; III. – 145; IV – 26; V. – 31; VI. – 147
Изображения с мъже	114 (+5 от раздели) I. – 18; II. – 40; III. – 26, IV. – 25	161 (+8 от раздели) I. – 58; II. – 48; III. – 15, IV. – 32	229 (+18 от раздели) I. – 3; II. – 59; III. – 55; IV – 10; V. – 18; VI. – 66
Изображения с мъже и жени	51 (+4 от раздели) I. – 12; II. – 0; III. – 24, IV. – 11	60 (+6 от раздели) I. – 14; II. – 4; III. – 15, IV. – 21	57 (+2 от раздели) I. – 6; II. – 17; III. – 17; IV – 1; V. – 3; VI. – 11
Изображения с жени	9 I. – 5; II. – 1; III. – 2; IV. – 1	22 (+2 от раздели) I. – 7; II. – 2; III. – 5; IV. – 6	33 (+4 от раздели) I. – 3; II. – 5; III. – 17; IV – 0; V. – 0; VI. – 4

Следващите диаграми визуализират данните от контент анализа на „поколениято“ учебници, използвани българското училище в периода 2006–2015 г.

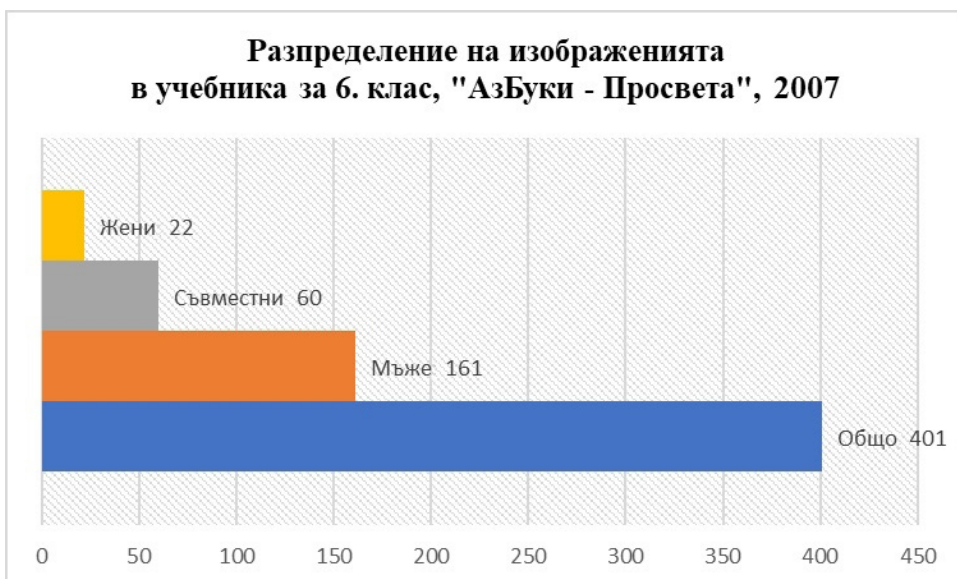
⁶ В стремежа за известна равнопоставеност при международното сравнение с достъпните македонски учебници и вътрешнонационалното – между българските издателства, в настоящия текст е представен само контент анализ по критериите *изображения* за 3 български учебника, по един от трите издателства, посочени на фиг. 1. Коректността налага да обърнем внимание на факта, че има промяна в имената на издателствата на сега действащите учебници за 5.–7. клас, но преднамерено е запазено съответствието с поколенията издания от 2006–2008 г.

Разпределение на изображенията в учебника за 5. клас, "Просвета-София", 2006 г.



Фиг. 3.

Разпределение на изображенията в учебника за 6. клас, "АзБуки - Просвета", 2007



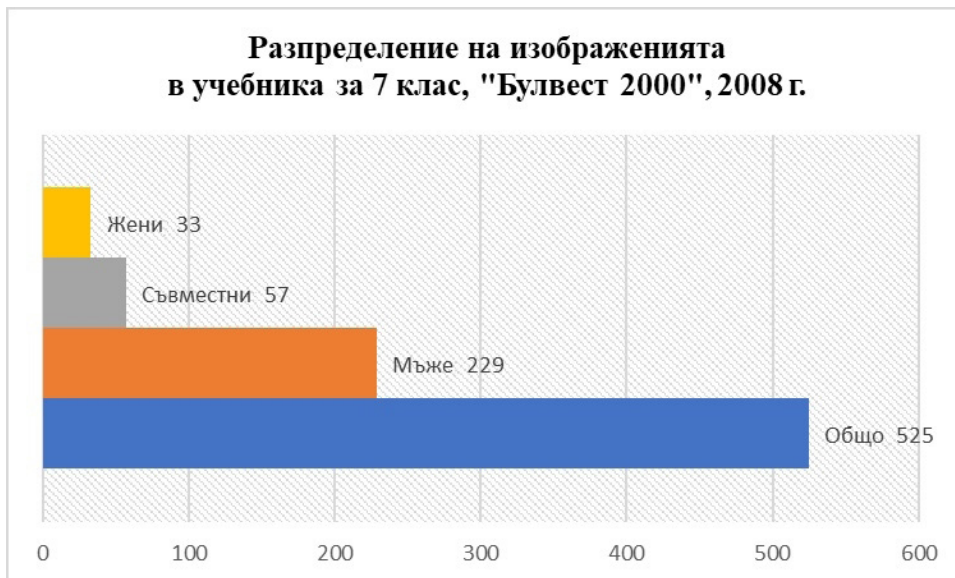
Фиг. 4.

Прави впечатление съществената разлика между общия брой изображения и броят на тези, на които са представени хора. Съпоставянето на данните от фиг. 6. дава възможност за коментар на още няколко извода.

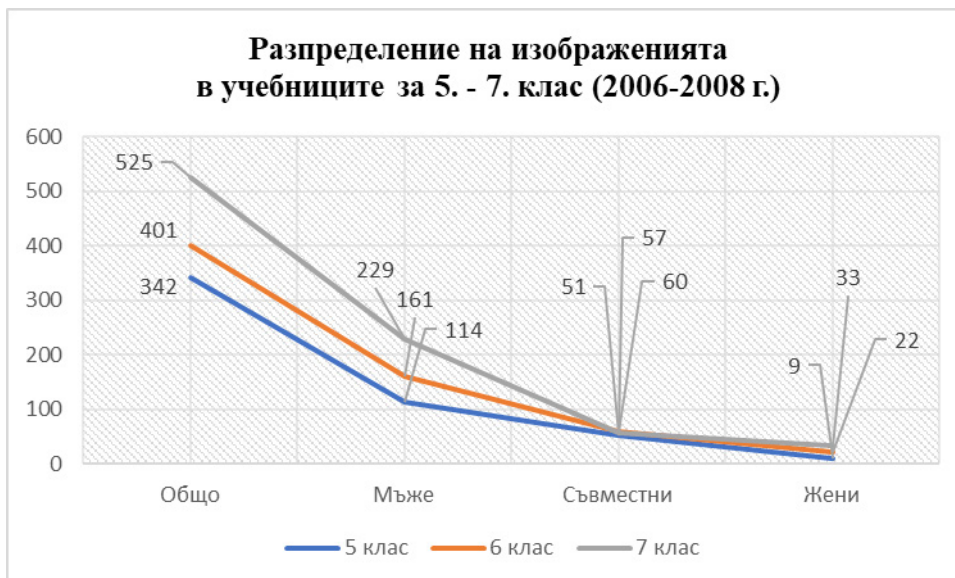
На първо място, ясно се откроява тежестта на илюстрациите с представители на „силния пол“. Дори сборът на данните от следващите две групи остава под 50% в сравнение с броя на мъжете. Явно „пренаписванията“ на миналото през по-

сткомунистическия период до 2005 г. оставят без внимание неравнопоставеното присъствие на жените в училищните учебници.

На следващо място е важно да се осмисли и прецизира ролята на *джендър подхода* при преподаването на знания за миналото. Въпреки разширяването на историческия наратив към културното наследство и историята на всекидневието, „видимостта“ на жените остава доста слаба, макар че в авторските колективи участват и немалко жени.



Фиг. 5.



Фиг. 6.

Преосмислянето на изображенията, част от които са в ролята само на илюстрация, а не на документ за самостоятелна познавателна работа на учениците, за което свидетелства разликата между общия им брой и останалите групи и в трите учебника, открива възможности за включване на нови, оригинални източници, представящи жените като участници в историческия процес. В тази посока неизползван резерв съдържа по-активното прилагане на мултиперспективността, на мултикултурния и интердисциплинарния подход в различните компоненти на учебника.

Как са представени жените в македонските учебници?

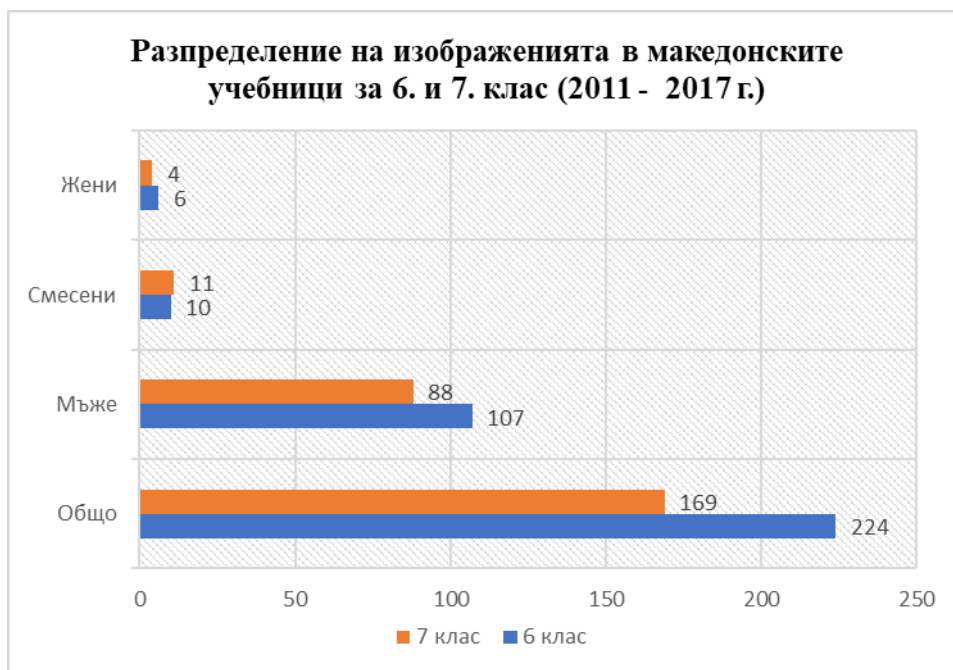
Въпреки че разполагаме с данни от контент анализ на учебните книги за 5.–7. клас, създадени в хода на реформите в образованието през 2004–2006 г., предпочетохме да представим резултатите от действащите в момента учебници за 6. и 7. клас.

Таблица 4.

Контент анализ на действащите македонски учебници по история за 6. и 7. клас по показател „изображения“

Класове Издательства	6. клас	7. клас
	Министерство за образование и наука на Република Македонија, 2011	„Просветно дело“, 2017
Страници (брой)	102	132
Структурно- съдържателни акценти	I. Историјата и нејзиното значење II. Праисторија III. Речните цивилизации на Стариот Исток IV. Балканот во Стариот век V. Македонија во Стариот век VI. Стариот Рим VII. Влијанието на Римската империја на Балканот	I. Светот и Европа во раниот среден век II. Балканот во раниот среден век III. Македонија во раниот среден век IV. Светот и Европа во развиениот и доцниот среден век V. Балканот во развиениот и доцниот среден век VI. Македонија во развиениот и доцниот среден век VII. Балканот и Македонија под османлиска власт
Изображения (общ број)	224 (+7 от раздели) I. – 20; II. – 35; III. – 37; IV – 46; V. – 33; VI –34; VII. – 19	169 (+7 от раздели) I. – 20; II. – 15; III. – 34; IV – 21; V. – 25; VI –26; VII. – 21
Изображения с мъже	107 (+1 от раздели) I. – 0; II. – 20 ; III. – 20; IV – 22; V. – 22; VI. – 18; VII. – 5	88 (+3 от раздели) I. – 8; II. – 6; III. – 17; IV – 10; V. – 15; VI. – 10; VII. – 19
Изображения с мъже и жени	10 (+ 0 от раздели) I. – 0; II. – 3; III. – 2; IV – 2; V. – 1; VI. – 0; VII. – 2	11 (+ 0 от раздели) I. – 0; II. – 1; III. – 2; IV – 2; V. – 2; VI. – 2; VII. – 2
Изображения с жени	6 (+0 от раздели) I. – 1; II. – 2; III. – 1; IV – 0; V. – 1; VI. – 1; VII. – 0	4 (+0 от раздели) I. – 0; II. – 0; III. – 0; IV – 1; V. – 0; VI. – 0; VII. – 3

Анализът на македонските учебници от 2011 и 2017 г.⁷ е основание да се твърди, че е направена крачка напред, въпреки че диаграмата на фиг. 7. категорично потвърждава съществуващата неравнопоставеност в представянето на жените. При прегледа на изображенията прави впечатление, че повечето женски образи са предимно в „смесени“ илюстрации, т.е. легитимното присъствие на жените в учебната книга е в „съпровод“ от мъже. Самостоятелните женски образи, които са представени в двата учебника, са статуетка на Венера и две рисунки – на египетски и на етруски танцьорки (6. клас), „Мона Лиза“ на Леонардо да Винчи, св. Злата Мъгленска, Румяна войвода и Доника, съпругата на Скендер бег (7. клас). Ясно личи консервативният подход към историческия разказ, в който жените са „допуснати“ до ролята на исторически личности по-скоро по изключение.



Фиг. 7.

Ще обърнем по-сериозно внимание върху учебника за 6. клас, тъй като неговите съдържателни елементи кореспондират както с българските учебници за 7. клас от 2008 г., така и с новите учебни книги по история и цивилизации за 5. клас. Непредубеденият прочит едва ли би пропуснал „оскъдната“ визуализация на „нежния пол“. Прегледът на текстовата структура на учебника показва, че авторите се стремят да вплетат и тук отделни данни за жената. Така например в основния текст на тема „Животът на човека през каменната и металната епоха“ от раздел „Праистория“ чрез описанието на социалните роли се въвежда стереотип-

⁷ В табличен вид са представени данните от контент анализа по показатели „изображения на личности“, но при коментарите се позоваваме и на различни текстови компоненти в учебниците, както и на данни от Апарата за организиране на усвояването.

ната представа за разделението на трудовите дейности между двата пола – мъжете ходят на лов и отглеждат животни, а жените се грижат за децата, къщата, приготвянето на храна и облекло [Ациевски, К. и кол. 2011, с. 15]. И ако посланието на авторите подсилва стереотипния образ, че мъжете доминират в публичната сфера, а жените – в частната, то в пояснителния текст внушението е по-различно. При две от новите понятия директно е подчертана ролята на жената. За понятието „*род*“ е обяснено, че тази социална единица води потеклото си от обща прамайка, а за понятието „*матриархат*“ – че е свързано с водещата роля на жената [Ациевски, К. и кол. 2011, с. 14, 15]. Връзката между началото на полово определените роли и съвременността се търси чрез предвидената задача за групов самостоятелна работа, в която на учениците е предложено да съставят таблица с две колони и да попълнят задълженията на двата пола. Акцентът по отношение на жената в този раздел е поставен върху Великата богиня-майка и женските фигурки, открити при археологически разкопки в околностите на Скопие.

Въпреки че жената в Египет не присъства в обществената пирамида, в основния текст е споменато, че тя „била много уважавана“ [Ациевски, К. и кол. 2011, с. 30]. Отредената ѝ роля на домакиня в семейството се балансира с два други факта – че египтяните се назовавали по майка, а не по баща, и най-вече със споменатата възможност жена да стане фараон.

Присъствието на жени сред персоналиите е реализирано чрез Пенелопа (характеризирана като „вярната жена на Одисей“), илирийската кралица Теута (определена като „енергична жена“, която поема властта след смъртта на крал Агрон и въпреки че признава зависимостта си от Рим, не се поколебава да заповяда да убият римски войник, който ѝ възрява), Олимпиада – майка на Александър III, и Клеопатра – последната владетелка на Египет.

В контекста на вътрешната диференциация на женските имена прави впечатление обстоятелството, че по-голяма част от тях принадлежат на божества – такива са богините Ишар, Хера, Афродита, Земя, Гея, Юнона, Венера, Диана, Зейрена.

Още един елемент проблематизира отношението на авторите към историята на жените. Както в гореспоменатите примери, така и в учебника като цяло информацията за „нежния пол“ е представена предимно в допълнителни текстове, т.е. на втори план, докато основният исторически наратив на авторския текст остава доминиран от „силния пол“.

Представеният текст не изчерпва всички аспекти на джандър анализа на учебниците по история в България и Македония, използвани в прогимназиалния етап на образование. Въпреки липсата на цялостна систематизация на данните, направеният преглед дава основание да твърдим, че проблемът за равнопоставеното представяне на жените оформя своеобразен пласт в училищните учебници, който все още остава „неактивен“ и некомуникиран. И ако за математиката, или дори за географията липсата на „внимание“ към „нежния“ пол може да няма сериозни последици за мисленето и поведението на младите хора, то историята е сред онези предмети, които са пряко свързани с полетата на паметта, гражданствеността и ценностите на съвременната демокрация. В този смисъл задаваната през

учебните книги равноценност на двата пола следва да се възприема като условие за култивиране на критично мислене към историята [Даскалова, Кр. 2004, с. 131] и съставна част от демократичната култура на обществото през XXI век, в което жените не могат да останат в „сянката“ на историята.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Документи

Закон за народната просвета. Обн. – ДВ, бр. 86, 18 окт. 1991 г. [Zakon za narodnata prosveta. Obn. – DV, br. 86, 18 okt. 1991 g.].

Закон за степента на образование, общообразователния минимум и учебния план. Обн. – ДВ, бр. 67, 27 юли 1999 г., в сила от 27 юли 1999 г. [Zakon za stepenta na obrazovanie, obshtoobrazovatelniya minimum i uchebniya plan. Obn. – DV, br. 67, 27 juli 1999 g., v sila ot 27 juli 1999 g.].

Закон за предучилищното и училищното образование. Обн. – ДВ, бр. 79, 13 окт. 2015. [Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie. Obn. – DV, br. 79, 13 okt. 2015.].

Концепция за деветгодишно основно воспитание и образование. Министерство за образование и наука, Биро за развој на образованието, Скопје, февруари 2007. [Kontsepsiya za devetgodishno osnovno vospitanie i obrazovanie. Ministerstvo za obrazovanie i nauka, Biro za razvoj na obrazovaniето, Skopje, fevruari 2007].

Концепција за изработка на учебник и методологија за вреднување на учебник. Скопје, 2010 (за историја – с. 43–45). [Kontsepsiya za izработка na uchebnik i metodologija za vrednuvanje na uchebnik. Skopje, 2010 (za istorija – s. 43 – 45)].

Наредба № 4 от 30 ноември 2015 г. за учебниот план. Обн. – ДВ, бр. 94, 4 дек. 2015 г. [Naredba № 4 ot 30 noemvri 2015 g. za uchebniya plan. Obn. – DV, br. 94, 4 dek. 2015 g.].

Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка. Обн. – ДВ, бр. 95 от 8 дек. 2015 г., в сила от 8 дек. 2015 г. [Naredba № 5 ot 30 noemvri 2015 g. za obshtoobrazovatelnata podgotovka. Obn. – DV, br. 95 ot 8 dek. 2015 g., v sila ot 8 dek. 2015 g.].

Наредба № 6 от 30 ноември 2015 г. за познавателните книжки, учебниците и учебните помагала. Обн. – ДВ, бр. 94, 4 дек. 2015, в сила от 14 дек. 2015 г. [Naredba № 6 ot 30 noemvri 2015 g. za poznavatelnite knizhki, uchebnitsite i uchebnite pomagala Obn. – DV, br. 94, 4 dek. 2015, v sila ot 14 dek. 2015 g.].

Наставна програма по историја, V одделение. Скопје: Министерство за образование и наука, Биро за развој на образованието, 2004 година [Nastavna programa po istorija, V oddelenie. Skopje: Ministerstvo za obrazovanie i nauka, Biro za razvoj na obrazovaniето, 2004 godina].

Наставна програма по историја, VI одделение. Скопје: Министерство за образование и наука, Биро за развој на образованието, 2004. [Nastavna programa, VI oddelenie. Skopje: Ministerstvo za obrazovanie i nauka, Biro za razvoj na obrazovaniето, 2004].

Наставни програми по историја за VI одделение на деветгодишното основно образование. Скопје: Биро за развој на образованието, 2008, 197–213 (Историја). [Nastavni programi za VI oddelenie na devetgodishnoto osnovno obrazovanie. Skopje: Biro za razvoj na obrazovaniето, 2008, 197–213 (Istorija)].

Наставна програма по историја, VII одделение. Скопје: Министерство за образование и наука, Биро за развој на образованието, 2004. [Nastavna programa po istorija, VII oddelenie. Skopje: Ministerstvo za obrazovanie i nauka, Biro za razvoj na obrazovaniето, 2004 godina].

Наставна програма по историја, VIII одделение. Скопје: Министерство за образование и наука, Биро за развој на образованието, 2004. [Nastavna programa po istorija, VIII oddelenie. Skopje: Ministerstvo za obrazovanie i nauka, Biro za razvoj na obrazovaniето, 2004 godina].

Наставна програма по историја, VIII одделение на деветгодишното основно образование. Скопје: Министерство за образование и наука, Биро за развој на образованието, 2014. [Nastavna programa po istorija, VIII oddelenie na devetgodishното основно образование. Skopje: Ministerstvo za obrazovanie i nauka, Biro za razvoj na obrazovaniето, 2014 godina].

Закон за основното образование. – Службен весник на Република Северна Македонија, бр. 161 од 5 август 2019 година. [Zakon za osnovното образование. – Sluzhben vesnik na Republika Severna Makedonija, br. 161 od 5 avgust 2019 godina].

Учебници

Ангелов, П. и кол. 2006 – Петър Ангелов, Цветана Георгиева, Марија Радева. Историја и цивилизација за 5. клас. Софија: ИК „Прозорец“ ЕООД, 2006. [Angelov, P. I kol. 2006, 98 с. – Petar Angelov, Tsvetana Georgieva, Mariya Radeva. Istoriya i tsivilizatsiya za 5. klas. Sofia: IK „Prozorets“ EOOD, 2006, 98 s.].

Арнаулов, В. и кол. 2008 – Васко Арнаулов, Цветан Цветански, Екатерина Михайлова. Историја и цивилизација за 7. клас. Софија: „Булвест 2000“ АД, 2008, 192 с. [Arnaudov, V. i kol. 2008 – Vasko Arnaudov, Tsvetan Tsvetanski, Ekaterina Mihaylova. Istoriya i tsivilizatsiya za 7. klas. Sofia: „Bulvest 2000“ AD, 2008, 192 s.].

Арнаулов, В. и кол. 2016 – Васко Арнаулов, Цветан Цветански, Виолета Стойчева, Кина Котларска. Историја и цивилизации за 5. клас. Софија: Клет Блгария, Булвест 2000, 2016, 156 с. [Arnaudov, V. i kol. 2016 – Vasko Arnaudov, Tsvetan Tsvetanski, Violeta Stoycheva, Kina Kotlarska. Istoriya i tsivilizatsii za 5. klas. Sofia: Klet Balgaria, Bulvest 2000, 2016, 156 s.].

Арнаулов, В. и кол. 2017 – Васко Арнаулов, Цветан Цветански, Георги Јакимов, Надка Васева. Историја и цивилизации за 6. клас. Софија: Клет Блгария, Булвест 2000, 2017, 172 с. [Arnaudov, V. i kol. 2017 – Vasko Arnaudov, Tsvetan Tsvetanski, Georgi Yakimov, Nadka Vaseva. Istoriya i tsivilizatsii za 6. klas. Sofia: Klet Balgaria, Bulvest 2000, 2017, 172 s.].

Ациевски, К. и кол. 2006 – Коста Ациевски, Даринка Петреска, Виолета Ачкоска, Наум Димоски, Ванчо Ѓорѓиев. Историја за петто одделение. Скопје: „Табернакул“, 2005. [Atsievski, K. i kol. 2006 – Kosta Atsievski, Darinka Petreska, Violeta Achkoska, Naum Dimoski, Vancho Gorgiev. Istoriya za petto oddelenie. Skopje: „Tabernakul“, 2005].

Ачкоска, В. и кол. 2005. – Виолета Ачкоска, Ванчо Ѓорѓиев, Фејзула Шабани, Далибор Јовановски. Историја за седмо одделение (осмо – добавено на рџка). Скопје: ДИД „Табернакул“, 2005, 120 с. [Achkoska, V. I kol. 2005 – Violeta Achkoska, Vancho Gorgiev, Feyzula Shabani, Dalibor Jovanovski. Istoriya za sedmo oddelenie. Skopje: DID „Tabernakul“, 2005, 120 s.].

Бошкоски, М. и кол. 2006 – Милан Бошкоски, Јордан Илиоски, Неби Дервиши. Историја за VI одделение. Скопје: „Просветно дело“, 2006, 132 с. [Boshkoski,

М. I kol. 2006 – Milan Boshkoski, Jordan Pioski, Nebi Dervishi. Istoriya za VI oddelenie. Skopje: „Prosvetno delo“, 2006, 132 s.].

Бошнаков, К. и кол. 2008 – Константин Бошнаков, Теодор Леков, Мария Радева. История и цивилизация за 7. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2006, 192 с. [Boshnakov, K. I kol. 2008 – Konstantin Boshnakov, Teodor Lekov, Mariya Radeva. Istoriya i tsivilizatsiya za 7. klas. Sofia: „Prosveta – Sofia“ AD, 2006, 192 s.].

Гаврилова, Р. и кол. 2006 – Райна Гаврилова, Пламен Павлов, Румяна Кушева. История и цивилизация за 5. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2006, 116 с. [Gavrilova, R. I kol. 2006 – Rayna Gavrilova, Plamen Pavlov, Rimyana Kusheva. Istoriya i tsivilizatsiya za 5. klas. Sofia: „Prosveta – Sofia“ AD, 2006, 116 s.].

Гаврилова, Р. и кол. 2007 – Райна Гаврилова, Мария Радева, Евгения Калинова. История и цивилизация за 6. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2007, 178 с. [Rayna Gavrilova, Mariya Radeva, Evgeniya Kalinova. Istoriya i tsivilizatsiya za 6. klas. Sofia: „Prosveta – Sofia“ AD, 2007, 178 s.].

Гаврилова, Р. и кол. 2018 – Райна Гаврилова, Веселин Янчев, Михаил Груев, Мария Босева. История и цивилизации за 7. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2018, 178 с. [Gavrilova, R. I kol. 2018 – Rayna Gavrilova, Veselin Janchev, Mihail Gruev, Mariya Boseva. Istoriya i tsivilizatsii za 7. klas. Sofia: „Prosveta – Sofia“ AD, 2018, 178 s.].

Косев, К. и кол. 2007 – Константин Косев, Василка Танкова, Цонка Каснакова, Христо Матанов. История и цивилизация за 6. клас. София: ИК „Анубис“ ООД, 2007, 192 с. [Kosev, K. i kol. 2007 – Konstantin Kosev, Vasilka Tankova, Tsonka Kasnakova, Hristo Matanov. Istoriya i tsivilizatsiya za 6. klas. Sofia: ИК „Anubis“ OOD, 2007, 192 s.].

Кушева, Р. и кол. 2007 – Румяна Кушева, Веселин Янчев, Георги Якимов, Михаил Груев. История и цивилизация за 6. клас. София: „АзБуки – Просвета“ ЕООД, 2007, 184 с. [Kuseva, R. i kol. 2007 – Rimyana Kusheva, Veselin Janchev, Georgi Jakimov, Mihail Gruev. Istoriya i tsivilizatsiya za 6. klas. Sofia: „AzBuki – Prosveta“ EOOD, 2007, 184 s.].

Леков, Т. и кол. 2016 – Теодор Леков, Диляна Ботева-Боянова, Александър Николов, Мария Босева. История и цивилизации за 5. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2016, 142 с. [Lekov, T. i kol. 2016 – Teodor Lekov, Dilyana Boteva-Boyanova, Aleksandar Nikolov, Mariya Boseva. Istoriya i tsivilizatsii za 5. klas. Sofia: „Prosveta – Sofia“ AD, 2016, 142 s.].

Матанов, Хр. и кол. 2016 – Христо Матанов, Петър Делев, Цонка Каснакова, Кабалан Мукарзел, Татяна Рангелова. История и цивилизации за 5. клас. София: Клет България, Анубис, 2016, 178 с. [Matanov, Hr. i kol. 2016 – Hristo Matanov, Petar Delev, Tsonka Kasnakova, Kabalan Mukarzel, Tatyana Rangelova. Istoriya i tsivilizatsii za 5. klas. Sofia: Klet Bulgaria, Anubis, 2016, 178 s.].

Матанов, Хр. и кол. 2017 – Христо Матанов, Теодор Димитров, Галя Иванова. История и цивилизации за 6. клас. София: Клет България, Анубис, 2017, 138 с. [Matanov, Hr. i kol. 2017 – Hristo Matanov, Teodor Dimitrov, Galya Ivanova. Istoriya i tsivilizatsii za 6. klas. Sofia: Klet Bulgaria, Anubis, 2017, 138 s.].

Матанов, Хр. и кол. 2018 – Христо Матанов, Валери Колев, Румяна Маринова-Христиди, Тодор Мишев. История и цивилизации за 7. клас. София: Клет България, Анубис, 2018, 130 с. [Matanov, Hr. i kol. 2018 – Hristo Matanov, Valeri Kolev, Rumyana Marinova-Hristidi, Todor Mishev. Istoriya i tsivilizatsii za 7. klas. Sofia: Klet Bulgaria, Anubis, 2018, 130 s.].

Мутафчиева, В. и кол. 2006 – Вера Мутафчиева, Христо Матанов, Илия Илиев, Цонка Каснакова. История и цивилизация за 5. клас. София: ИК „Анубис“ ООД, 2006, 144 с. [Mutafchieva, V. i kol. 2006 – Vera Mutafchieva, Hristo Matanov, Iliya Iliev, Tsonka Kasnakova. Istoriya i tsivilizatsiya za 5. klas. Sofia: IK „Anubis“ OOD, 2006, 144 s.].

Павлов, Пл. и кол. 2017 – Пламен Павлов, Александър Николов, Райна Гаврилова, Мария Босева. История и цивилизации за 6. клас. София: „Просвета – София“ АД, 2017, 142 с. [Pavlov, Pl. i kol. 2017 – Plamen Pavlov, Aleksandar Nikolov, Rayna Gavrilova, Mariya Boseva. Istoriya i tsivilizatsii za 6. klas. Sofia: „Prosveta-Sofia“ AD, 2017, 142 s.].

Попов, А. и кол. 2008 – Димитър Попов, Иван Гацов, Александър Николов, Цонка Каснакова, Илия Илиев. История и цивилизация за 7. клас. София: ИК „Анубис“, 2008, 168 с. [Popov, A. i kol. 2008 – Dimitar Popov, Ivan Gatsov, Aleksandar Nikolov, Tsonka Kasnakova, Iliya Iliev. Istoriya i tsivilizatsiya za 7. klas. Sofia: IK „Anubis“, 2008, 168 s.].

Якимов, Г. и кол. 2018 – Георги Якимов, Искра Баева, Евгения Калинова, Надка Васева. История и цивилизации за 7. клас. София: Клет България, Булвест 2000, 2018, 208 с. [Jakimov, G. i kol. 2018 – Georgi Yakimov, Iskra Baeva, Evgeniya Kalinova, Nadka Vaseva. Istoriya i tsivilizatsii za 7. klas. Sofia: Klet Bulgaria, Bulvest 2000, 2018, 208 s.].

Публикации

Даскалова, Кр. 2004 – Красимира Даскалова. Жените в българските учебници по история. – В: Женски идентичности на Балканите. София: Полис, 2004, с. 128–147. [Daskalova, Kr. 2004 – Krasimira Daskalova. Zhenite v balgarskite uchebnitsi po istoriya. – V: Zhenski identichnosti na Balkanite. Sofia: Polis, 2004, 157–228].

Кушева, Р. 2006 – Румяна Кушева. Методика на обучението по история. София: Парадигма, 2006. [Kusheva, R. 2006 – Rumyana Kusheva. Metodika na obuchenieto po istoriya. Sofia: Paradigma, 2006].

Симеонова, Ю. 2016 – Дискурсът на новите учебници по история и цивилизации за 5. клас. – В: Историческото образование и предизвикателствата през XXI век. Сборник с материали от международна научна конференция, проведена на 18–19 ноември 2016 г. в гр. В. Търново. Съст. В. Стойчева. София: Парадигма, 2016, 29–39. [Simeonova, J. 2016 – Juliya Simeonova. Diskursat na novite uchebnitsi po istoria i tsivilizatsii za 5. klas. – V: Istoricheskoto obrazovanie i predizvikelstvata prez XXI vek. Sbornik s materialy ot mezhdunarodna nauchna konferentsiya, provedena na 18–19 noemvri 2016 g. v gr. Veliko Tarnovo. Sast. V. Stoycheva. Sofia: Paradigma, 2016, 29–39].

Тасевска, А. 2013 – Алма Тасевска. Стратегиски, концептиски и системски промени на основното образование во Република Македонија (состојба и перспектива). – Годишен зборник на Филозофскиот факултет, кн. 66, Скопје, 2013, 43–56. Електронна версија: periodika.fzf.ukim.edu.mk, достапна: мај 2020. [Tasevska, A. 2013 – Alma Tasevska. Strategiski, kontseptsiski i sistemski promeni na osnovното obrazovanie vo Republika Makedonija (sostoyba i perspektiva). – Godishen zbornik na Filozofskiot fakultet, kn. 66, Skopje, 2013, 43–56. Elektronna versiya: periodika.fzf.ukim.edu.mk, dostapna: may 2020.

Интернет базирани източници

Даскалова, К. Жените – скритите за историјата социални актьори. <www.online.bg/kulture/my_html2220/jeni.htm, достапен: април 2020>. [Daskalova, Kr. Zhenite – skritite

za istoriyata sotsialni aktiori. <www.online.bg/kulture/my_html2220/jeni.htm, dostapen: april 2020].

Наставен план за деветгодишно основно образование 2019/ 2020 г. <https://www.bro.gov.mk/wp-content/uploads/2019/08/Nastaven_plan-devetgodishno_2019-2020.pdf, достъпен април 2020>. [Nastaven plan za devetgodishno osnovno obrazovanie 2019/2020. <https://www.bro.gov.mk/wp-content/uploads/2019/08/Nastaven_plan-devetgodishno_2019-2020.pdf, dostapen: april 2020>].

Учебни програми по класове. <<https://www.mon.bg/bg/28>, достъпен: февруари 2020>. [Uчебni program po klasove. <<https://www.mon.bg/bg/28>, dostapen: fevruari 2020>]

Чепреганов, Т., С. Николова 2015 – Тодор Чепреганов, Соня Николова. Толеранцијата и учебниците по историја во мултиетничко и мултиконфесионално општество (македонски случај). In: Состојби, предизвици и перспективи во воспитанието и образованието во Република Македонија. 13 May 2015, Stip, Macedonija (Unpublished) <<http://eprints.ugd.edu.mk/13225/>, достъпен: май 2020>. [Chepreganov, T., S. Nikolova. – Todor Chepreganov, Sonja Nikolova. Tolerantsiyata I uchebnitsite po istoriya vo multietnichno I multikonfesionalno opshtestvo (makedonski slichay). In: Sostoybi, predizvitsi i perspektivi vo vospitanieto i obrazovanieto vo Republika Makedonija, 13 may 2015, Stip, Macedonija (Unpublished) <<http://eprints.ugd.edu.mk/13225/>, dostapen: may 2020>].